

A Comparative Approach to the Semantic Components of *Khurūj* in the Qur'an with Emphasis on Conceptual Relations

Rahman Oshriyeh¹ Seyyed Mohammad Yasin Mortazavi²

Received: 2025/05/30 • Revised: 2025/08/27 • Accepted: 2025/09/08 • Published online: 2025/10/01

Abstract

One of the effective methods for gaining deeper understanding and uncovering semantic subtleties in religious texts is the analysis of conceptual relations among words and the examination of their semantic structures. This approach is particularly important in the study of **Qur'anic texts, which possess remarkable linguistic and semantic richness.** The present study, using a systematic semantic-analysis approach and employing a descriptive-analytical method, identifies and analyzes the semantic concept of *khurūj* (exit/emergence) and the words that share the highest number of semantic components with this concept. The findings indicate that *khurūj* refers, in its general sense, to emergence and manifestation. *Burūz* denotes emerging and becoming apparent after being hidden, and it often refers to scenes of battle and combat. *Buzūgh*

---

¹. Associate Professor, University of Qur'anic Sciences and Teachings, Qom, Iran.
oshryeh@quran.ac.ir

². M.A. Graduate, University of Qur'anic Sciences and Teachings, Qom, Iran.
sydmhmdyasynmrtwdwy@gmail.com

---

* Oshriyeh, R., & Mortazavi, S. M. Y. (2025). A comparative approach to the semantic components of "khuruj" in the Qur'an with emphasis on conceptual relations. *Studies of Qur'anic Sciences*, 7(3), pp. 63-94.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.71445.1366>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran

---

© 2025 "authors retain the copyright and full publishing rights"

emphasizes the beginning of rising and appearing, along with gradual unfolding. *Shurūq* refers to the direction and place of rising. *Tulū'* means appearing and manifesting, and also rising and gaining prominence. *Zuhūr* refers to becoming visible after being concealed. *Budūw* applies to anything that comes into existence suddenly and initially, beginning something new and unprecedented. *Futūr* refers to splitting and opening something firm and solid over a long duration. Despite their shared **general semantic domain of “*khurūj*,” these words contain subtle semantic distinctions that significantly influence their precise usage across different Qur’anic contexts. These nuances play a major role not only in understanding the exact meaning of the verses but also in their interpretation and exegesis.**

Keywords

Khuruj, comparative approach, semantic components, conceptual relations.

Extended Abstract

This study, grounded in the science of semantics, aims to conduct a semantic analysis of the concept of *khuruj* (“emergence/exit”) as it appears in the Qur’an through various related terms such as *buruz*, *buzugh*, *shuruq*, *tulu'*, *zuhur*, *budu*, and *futur*. These terms occur in different semantic fields within the Qur’anic text, each carrying its own specific connotations. Semantic examination of these words across diverse Qur’anic contexts leads to a more comprehensive understanding of the overarching concept of “appearance” and clarifies the precise semantic relationships among these terms.

In recent years, systematic studies in the field of semantics—especially within the analysis of religious texts—have witnessed significant growth and have increasingly become an essential tool in religious scholarship. This development has given rise to new approaches among scholars in religious and human sciences, approaches that rely on semantic analysis as a foundational method. Semantics, as a discipline concerned with the

analysis of meanings, semantic structures, and the relationships among words, serves in this research as the principal tool for examining religious texts, particularly the Qur'an. This scientific approach enables researchers not only to study the surface meanings of words but also to uncover deeper semantic layers and more complex interconnections among various concepts. The Qur'an, with its profound semantic structure, employs vocabulary in multiple contexts and with diverse implications. This characteristic makes precise and comprehensive analysis of Qur'anic vocabulary particularly necessary. Therefore, this study aims to move beyond superficial lexical analysis and to examine intricate semantic relationships that may not be immediately apparent to readers. By doing so, scholars are able to interpret religious, social, philosophical, and even scientific concepts within the Qur'an with greater clarity.

The findings of this study clearly contribute to illuminating the semantic relationships among various Qur'anic terms. A precise analysis of the vocabulary associated with the concept of "appearance" not only enhances understanding of the individual meaning of each term but also clarifies the complex semantic connections among them. This research can assist scholars in providing more accurate interpretations of Qur'anic concepts and will serve as an effective tool—particularly for researchers in Qur'anic studies and religious studies—in future analyses of religious concepts and the precise meanings of Qur'anic vocabulary. Furthermore, this study may lead to deeper comprehension of Qur'anic and religious texts and open new horizons for future research in this field.

Using a systematic semantic approach and the descriptive–analytical method, the present study identifies and semantically analyzes the concept of *khuruj* and the words that share the greatest number of common semantic components with it.

The findings indicate that *khuruj* denotes the general meaning of "Zuhur" or "Buruz." *Buruz* refers to emergence and appearance after being hidden, and it often relates to scenes of battle and confrontation. *Buzugh* emphasizes the beginning of rising, appearance, and gradual unfolding. *Shuruq* indicates the direction or place of rising. *Tulu'* means appearance or emerging and also connotes rising and gaining prominence. *Zuhur*

refers to becoming manifest after concealment. *Budu* applies to anything that comes into existence suddenly and originally, marking the beginning of something new. *Futur* denotes splitting or opening something firm and solid over an extended period.

Despite their shared general semantic domain of “emergence,” these terms possess subtle semantic distinctions that play a significant role in their precise application within various Qur’anic contexts. These differences influence not only the understanding of the exact meanings of the verses but also their interpretation and exegetical implications.

مقاربة مقارنة في المكونات الدلالية لـ «الخروج» في القرآن الكريم بالتركيز على العلاقات المفهومية

رحمان عشرية¹ ID السيد محمدياسين مرتضوي²

تاريخ الإستلام: ۲۰۲۵/۰۵/۳۰ • تاريخ التعديل: ۲۰۲۵/۰۸/۲۷ • تاريخ القبول: ۲۰۲۵/۰۹/۰۸ • تاريخ الإصدار: ۲۰۲۵/۱۰/۰۱

الملخص

من الأساليب الفاعلة في تحقيق فهمٍ أعمق وكشف الدقائق الدلالية للنصوص الدينية، تحليل العلاقات المفهومية للألفاظ ودراسة البنى الدلالية لها بدقة. وتزداد أهمية هذا المنهج على وجه الخصوص في تحليل النصوص القرآنية لما تتميز به من ثراء لغوي ومعنوي. وقد تناول هذا البحث، بمنهجٍ منظمٍ في التحليل الدلالي وبالاعتماد على الأسلوب الوصفي-التحليلي، تحديد وتحليل مفهوم «الخروج» والكلمات التي تشترك معه في أكبر عدد من المكونات الدلالية. تُظهر نتائج البحث أن «الخروج» يحمل معنىً عاماً هو الظهور والبروز. أما «البروز» فيدلّ على الخروج والظهور بعد خفاء، وغالباً ما يُستعمل في مشاهد الحرب والقتال. و«البروز» يركّز على بداية الطلوع والظهور مع الانشقاق التدريجي. بينما «الشروق» يدلّ على جهة ومكان الطلوع. و«الطلوع» يعني الظهور والبروز، وكذلك الارتفاع والإشراف. و«الظهور» هو

1. أستاذ مشارك، جامعة علوم ومعارف القرآن الكريم، قم، إيران.

2. ماجستير جامعة علوم ومعارف القرآن الكريم، قم، إيران.

sydmhmdyasntrtdwy@gmail.com

* عشرية، رحمان، مرتضوي، السيد محمد ياسين. (۱۴۰۴ هـ ش). مقارنة مقارنة في المكونات الدلالية لـ «الخروج» في القرآن الكريم بالاعتماد على العلاقات المفهومية. دراسات علوم القرآن، (۳)۷، ص ۶۳-۹۴.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.71445.1366>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران.

© ۱۴۰۴ «حقوق التأليف وحقوق النشر الكاملة محفوظة للكتاب».

الانكشاف بعد الخفاء. وأما «البدوّ» فيُطلق على كلّ ما وُجد فجأةً وبصورة أولية، أو بدأ عملاً جديداً لم يكن من قبل. «الفُطور» يعني شقَّ شيءٍ صلّبٍ ومتينٍ وفتحته على نحوٍ ممتدّ وطويل. وعلى الرغم من الاشتراك الدلالي في المفهوم العام لـ «الخروج»، فإن هذه الألفاظ تحمل فروقاً دلالية دقيقة لها أثر مهمّ في الاستخدام الدقيق لها ضمن السياقات القرآنية المختلفة. وهذه الفروق لا تؤثر في فهم المعنى الدقيق للآيات فحسب، بل تؤدي دوراً بارزاً أيضاً في تفسيرها وتأويلها.

الكلمات المفتاحية

الخروج، المقاربة المقارنة، المكوّنات الدلالية، العلاقات المفهومية.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

رهیافتی تطبیقی بر مؤلفه‌های معنایی «خروج» در قرآن کریم با تکیه بر روابط مفهومی

رحمان عشریه سیدمحمدیاسین مرتضوی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۹ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷ • تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹

چکیده

یکی از روش‌های مؤثر برای درک عمیق‌تر و کشف ظرافت‌های معنایی متون دینی، تحلیل روابط مفهومی واژگان و بررسی دقیق ساختارهای معنایی آنهاست. این رویکرد بویژه در تحلیل متون قرآنی که از غنای زبانی و معنایی برخوردارند، اهمیت ویژه‌ای دارد. پژوهش حاضر با رویکردی نظام‌مند در تحلیل معناشناسی و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، به شناسایی و تحلیل معنایی مفهوم «خروج» و کلماتی که بیشترین مؤلفه‌های معنایی مشترک با این مفهوم دارند، پرداخته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهند: «خروج» به معنای عمومی ظهور و بروز است. «بروز» به معنای خروج و ظهور پس از پنهانی بودن است که بیشتر به صحنه‌های جنگ و نبرد اشاره دارد. «بُزوغ» به آغاز طلوع و ظهور و شکافتن تدریجی تأکید دارد. «شروق» بر جهت و مکان طلوع دلالت دارد. «طلوع» به معنای ظهور و

۱. دانشیار. دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم.

oshryeh@quran.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم.

sydmhmdyasynmrtwdwy@gmail.com

* عشریه، رحمان؛ مرتضوی، سیدمحمدیاسین. (۱۴۰۴). رهیافتی تطبیقی بر مؤلفه‌های معنایی «خروج» در قرآن کریم با تکیه بر روابط مفهومی. مطالعات علوم قرآن، ۷(۳)، صص ۶۳-۹۴.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.71445.1366>

□ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

© ۱۴۰۴ «حق تألیف و حقوق کامل انتشار برای نویسندگان محفوظ است»

بروز، نیز برآمدن و اشراف پیدا کردن است. «ظهور» به معنای آشکار شدن پس از پنهان بودن است. «بُئِدُو» به هر چیزی اطلاق می‌شود که یک‌باره و ابتدایی به وجود آمده، کاری نو و جدید آغاز کرده است. «فطور» به معنای شکافتن و گشودن چیزی سخت و محکم به‌طور طولانی است. با وجود اشتراک معنایی در مفهوم کلی «خروج»، این واژگان دارای تفاوت‌های معنایی ظریفی هستند که تأثر مهمی در کاربرد دقیق آنها در بافت‌های مختلف قرآنی دارند. این تفاوت‌ها نه تنها در درک معنای دقیق آیات، بلکه در تفسیر و تأویل آنها نیز نقش بسزایی ایفا می‌کنند.

کلیدواژه‌ها

خروج، رهیافت تطبیقی، مؤلفه‌های معنایی، روابط مفهومی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

در سال‌های اخیر، مطالعات نظام‌مند در حوزه معناشناسی، بویژه در تحلیل متون دینی، پیشرفت چشمگیری داشته است و به‌طور فزاینده‌ای به یکی از ابزارهای ضروری در پژوهش‌های دینی تبدیل شده است. این روند موجب شکل‌گیری رویکردهای جدیدی میان محققان علوم دینی و انسانی شده که مبتنی بر علم معناشناسی است. معناشناسی، با عنوان علمی که به تحلیل معانی واژگان، ساختارهای معنایی و روابط میان آنها می‌پردازد، در این تحقیق ابزار اصلی برای تحلیل متون دینی، بویژه قرآن کریم است. این رویکرد علمی به پژوهشگران این امکان را می‌دهد که افزون بر بررسی معنای ظاهری واژگان، لایه‌های پنهان معنایی و روابط پیچیده‌تر مفاهیم مختلف را نیز کشف کنند.

قرآن کریم با ساختار معنایی پیچیده خود، واژگان را در سیاق‌های مختلف و با دلالت‌های متنوع به کار می‌برد. این ویژگی، تحلیل دقیق و جامع واژگان و مفاهیم قرآن را بویژه ضروری می‌سازد؛ از این رو این تحقیق در پی فراتر رفتن از تحلیل‌های سطحی واژگان است و به بررسی روابط معنایی پیچیده‌ای می‌پردازد که ممکن است در نگاه نخست برای خوانندگان، پنهان بمانند. پژوهشگران از این طریق می‌توانند مفاهیم دینی، اجتماعی، فلسفی و حتی علمی قرآن را با دقت بیشتری تبیین کنند.

یکی از مفاهیمی که در این تحقیق بررسی می‌شود، مفهوم «خروج» است که در قرآن کریم با واژگان مختلفی مانند «بروز»، «بزوغ»، «شروق»، «طلوع»، «ظهور»، «بُدُو» و «فُطُور» به کار رفته است. این واژگان در زمینه‌های معنایی مختلف و با دلالت‌های خاص خود در قرآن کریم ظاهر می‌شوند. تحلیل معنایی این واژگان در سیاق‌های مختلف قرآن به فهم جامع‌تری از مفهوم کلی «ظهور» منجر می‌شود و روابط معنایی دقیق‌تری میان این واژگان روشن می‌شود.

یافته‌های این تحقیق، به روشن‌سازی روابط معنایی واژگان مختلف در قرآن کریم کمک خواهد کرد. تحلیل دقیق واژگان مرتبط با مفهوم «ظهور» نه تنها به فهم دقیق‌تر معنای هر یک از آنها خواهد انجامید، بلکه ارتباطات پیچیده معنایی میان این واژگان را نیز شفاف می‌سازد. این تحقیق می‌تواند به پژوهشگران در تفسیر دقیق‌تر مفاهیم قرآن

کریم کمک کند و بویژه برای محققان قرآن‌شناسی و دین‌شناسی ابزاری مؤثر در تحلیل‌های بعدی مفاهیم دینی و معنای دقیق کلمات قرآن باشد. افزون بر این، این مطالعه می‌تواند به درک عمیق‌تر از مفاهیم قرآن و متون دینی منجر شود و افق‌های جدیدی برای پژوهش‌های آتی در این زمینه باز کند.

۱. پیشینه پژوهش

فهم معانی عمیق قرآن کریم و ظرافت‌هایی که در واژگان و جملات خداوند حکیم نهفته است، پژوهشگران و اندیشمندان رشته‌های مختلف علمی را به تحلیل و تبیین مفاهیم مختلف قرآن در حوزه‌های تخصصی خود برانگیخته است. با این حال، در خصوص مفهوم «خروج»، تحقیقی مستقل و جامع با رویکرد مفهوم‌شناسی در قرآن منتشر نشده است. البته مقالات پراکنده‌ای در این زمینه در پژوهش‌های پیشین به چشم می‌خورند. برای مثال، مقاله‌ای با عنوان «بررسی فقه الحدیثی گزارش "فَإِذَا كَانَتْ مِنَ اللَّهِ فِيهِ الْمَشِيئَةُ حَرْجٌ" با تأکید بر معنای واژه خروج امام مهدی (عج)» نوشته محمد غلامی در سال ۱۴۰۰، به بررسی تفاوت‌های معنایی واژه «خروج» با «ظهور» و «قیام» و تأثیر آن بر فهم این روایت پرداخته است. همچنین مقاله‌ای دیگر به نام «دابة الارض یا پدیده‌ای از رخداد انرژی» نوشته احمد جعفری، علیرضا قاسمی‌زاد، محمدجواد سلمان‌پور و سیدروح اله دهقان باغی در سال ۱۳۹۶، در بخشی کوتاه به تحلیل واژه «اخرجنا» پرداخته است. اما همان‌طور که مشاهده می‌شود، این مقالات و موضوعات مشابه بیشتر در چارچوب تحلیل‌های لغوی و فقهی قرار می‌گیرند و در حوزه معناشناسی واژگانی بررسی نمی‌شوند. با وجود تلاش‌های ارزشمند مفسران و لغت‌شناسان، به نظر می‌رسد تحقیقاتی منظم و جامع در زمینه معناشناسی واژه «خروج» هنوز ضروری است.

۲. مفاهیم تحقیق

در این بخش، مفاهیم «مؤلفه‌های معنایی» و «روابط مفهومی»، بررسی می‌شوند.

۱-۲. مؤلفه‌های معنایی

برای دستیابی به درک دقیق واژگان، معناشناسان معمولاً مفاهیم هر واژه را به اجزای کوچکتری تقسیم می‌کنند که هر کدام با عنوان مؤلفه‌های معنایی خاص، ساختار معنایی آن واژه را شکل می‌دهند (صفوی، ۱۳۹۷، ص ۷۸). این مؤلفه‌ها در واقع مجموعه‌ای از ویژگی‌هایی هستند که مفهوم کلی واژه را تشکیل می‌دهند و با ایجاد امکان تحلیل روابط معنایی در سطح جمله، روابط مفهومی را به وضوح نمایان می‌سازند (پالمر، ۱۳۴۶، ص ۱۴۷). از طریق تحلیل این مؤلفه‌ها، می‌توان معنای وسیع‌تری از واژه‌ها استخراج کرد که این فرایند یکی از اهداف اصلی در تحقیقات معناشناسی به‌شمار می‌رود. این مؤلفه‌ها ممکن است از متن یا بافت خاصی استخراج شوند تا به فهم دقیق‌تری از معنا دست یابیم (پالمر، ۱۳۴۶، ص ۱۵۳). به این ترتیب، بررسی مؤلفه‌های معنایی هر واژه و مقایسه آن با واژگان مترادف، به درک بهتر معنای هر واژه کمک کرده، جایگاه و کاربرد آنها را در جملات و موقعیت‌های مختلف روشن می‌کند؛ به طوری که این واژگان بسته به شرایط خاص، کاربردهای متفاوتی پیدا می‌کنند.

۲-۲. روابط مفهومی

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، به گفته پژوهشگران، یکی از بخش‌های اساسی و محوری علم زبان‌شناسی معاصر، تحلیل و تبیین معناشناسی واژگان است که در دنیای تحقیقات زبان‌شناسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (باقری، ۱۳۷۴، ص ۲۹۵). در خصوص روابط مفهومی واژگان و جملات، تفسیرها و تعاریف پرشماری وجود دارد که در متون تخصصی زبان‌شناسی به‌طور گسترده‌ای قابل پیگیری و بررسی هستند. در حال حاضر، در زمینه معناشناسی نوین، تلاش‌های فراوانی برای ایجاد روش‌های نظام‌مند و دقیق برای شناخت معانی واژگان و عبارات صورت گرفته است. توجه به روابط معنایی واژگان در این رویکردها نقشی بسیار کلیدی دارد. پژوهشگران بر این باورند برای رسیدن به درک عمیق و صحیح از معنای یک واژه، باید آن را در چارچوب روابط داخلی عناصر زبان تحلیل کرد و سپس به جستجوی مصداق‌های بیرونی آن

مفهوم پرداخت (باقری، ۱۳۷۴، ص ۲۹۶). بنابراین در حقیقت، کمتر تحقیقی در حوزه معناشناسی می‌تواند بدون توجه به روابط معنایی واژگان با یکدیگر به نتایج جامع و معتبر دست یابد.

۳. تحلیل مقایسه‌ای واژگان

در حوزه معناشناسی، واژه «خروج» با عنوان یکی از مفاهیم کلیدی، مجموعه‌ای از واژگان و اصطلاحات مرتبط را در برمی‌گیرد که هر کدام، بخش‌هایی از دایره مفهومی مشترک را شکل می‌دهند. در این پژوهش، هدف بر این است که برای درک دقیق‌تر و عمیق‌تر لایه‌های معنایی این واژگان، برخی کلماتی که مؤلفه‌های معنایی مشابه یا هم‌راستا با «خروج» دارند، بویژه واژگانی که در قرآن کریم به کار رفته‌اند، تجزیه، تحلیل و مقایسه شوند. در قالب طرح گرافیکی ارائه‌شده، واژه «خروج» در مرکز دایره معنایی قرار گرفته و سایر واژگان مرتبط سیستماتیک و منظم در اطراف آن چیده شده‌اند. این طرح امکان بررسی ارتباطات معنایی این واژگان و درک بهتر نحوه استفاده از آنها در متون قرآن را فراهم می‌آورد.

۳-۱. خروج

واژه «خروج» در منابع لغوی، دو معنای اصلی دارد: نخست، بیرون آمدن یک شیء از جایگاه خود؛ دوم، ترکیب یا تضاد میان دو رنگ، مانند سیاه و سفید (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۷۵). بیشتر لغویان، «خروج» را ضد واژه «دخول» (وارد شدن) دانسته‌اند (جوهری، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۰۹). از جمله کاربردهای آن، به لحظه نمایان شدن نخستین نشانه‌های ابر در آسمان نیز «خروج» اطلاق می‌شود (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۷۵). افزون بر این، «خروج» یکی از اسامی قیامت است و بر روزی دلالت دارد که در آن مردم از زمین و قبرهای خود بیرون می‌آیند (ابن منظور، ۱۴۱۳ق، ج ۴، صص ۵۲-۵۳). در برخی متون نیز «یوم الخروج» برای روز عید به کار رفته است؛ زیرا در این روز مردم به صورت گسترده از خانه‌های خود بیرون می‌آیند (هروی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۵۴۱). این واژه همچنین به مبالغی اطلاق می‌شود که سالانه به دولت یا از کشاورزان به مالکان پرداخت می‌شود؛ چراکه این وجوه به‌طور منظم از دارایی‌ها خارج می‌شوند (فراهیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۴۷۳). از سوی دیگر، برخی منابع، «خرج» را در معنای «ظهور و بروز» نیز به کار برده‌اند (الکفوی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۳۲)، که این معنا در جای خود بررسی خواهد شد.

در قرآن کریم، مشتقات واژه «خروج» در ۱۸۲ مورد به کار رفته‌اند. یکی از نمونه‌های برجسته در آیه «وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ» (بقره، ۲۲) دیده می‌شود. مفسران در این آیه، خروج میوه‌ها را به معنای تولید، پیدایش و به‌وجود آمدن آنها تفسیر کرده‌اند؛ فرایندی مشابه تولد (فخرالدین رازی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۹۳). در آیات دیگری نیز واژه «خروج» دلالت بر آشکار شدن دارد. برای نمونه، در آیه «وَاللَّهُ مُخْرِجُ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ» (بقره، ۷۲)، «خروج» به معنای آشکار ساختن امور پنهان است (واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۵۷). در آیه «كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ» (کهف، ۵) نیز، این واژه بر نمایان شدن سخنان ناپسند و بزرگ جلوه‌گری آنها از زبان گویندگان دلالت دارد (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۷۰۳). همچنین در آیه «وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ» (مؤمن، ۲۰)، واژه «تخرج» نشان‌دهنده بیرون آمدن درخت از کوه و پیدایش آن از دل زمین است (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۱۸، ص ۳۱). در آیه «إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ»

(صافات، ۶۴) نیز معنای «خروج» بر رشد و رویش درخت از محل آتشین دلالت دارد (طبرسی، ۱۳۷۶، ج ۷-۸، ص ۶۹۶). در نهایت، یکی از بارزترین نمودهای این واژه در کاربرد آن در قرآن است. در آیه «يَوْمُ الْخُرُوجِ» (ق، ۴۲)، خروج به بیرون آمدن انسان‌ها از قبرهایشان در روز قیامت اشاره دارد (مشهدی، ۱۳۶۶، ج ۱۲، ص ۴۰۰).

بر این اساس، واژه «خروج» در کاربرد قرآنی، مفاهیم متنوعی را در بر می‌گیرد که از دلالت‌های فیزیکی چون بیرون آمدن از مکانی تا دلالت‌های استعاری مانند ظهور حقایق پنهان، رشد و پیدایش گسترده است. این تنوع مفهومی، نشان‌دهنده ظرفیت بالای واژه در انتقال معانی مختلف، متناسب با بافت و سیاق آیات است.

۲-۳. بروز

واژه «بروز» در منابع لغوی به معنای آشکار و نمایان شدن چیزی پس از پنهانی به کار می‌رود (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۱۸). این واژه زمانی استفاده می‌شود که امر پنهانی از حالت نهفتگی خارج شده، در معرض دید قرار گیرد (فراهیدی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۵۱). برای نمونه فردی که از خانه خارج می‌شود و به مکانی باز همچون صحرا برای انجام امور شخصی می‌رود، «بَرَزَ» تلقی می‌شود (فیومی، ۱۴۰۵، ص ۵۵). همین واژه در موقعیتی دیگر، زمانی که اسبی در جریان مسابقه از دیگر اسبان پیشی می‌گیرد نیز به کار می‌رود؛ زیرا تا پیش از آن، توانایی و برتری آن اسب پنهان بوده، اکنون آشکار شده است (ازهری، بی‌تا، ج ۱۳، ص ۲۰۱). کاربردهای دیگر واژه «بروز» نیز بر همین محور دلالت دارند. برای مثال، فرایند جدا شدن طلای خالص از ناخالصی را «ابریز» می‌نامند؛ چرا که خلوص پنهان طلا در این مرحله نمایان می‌شود. همچنین در زبان عربی، انتشار کتاب را با تعبیر «أبرزت الكتاب» بیان می‌کنند (جوهری، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۸۶۵)، که باز هم بر جنبه آشکارسازی دلالت دارد. واژه «براز» نیز به زمینی اطلاق می‌شود که هیچ پوشش یا مانعی چون درخت یا بنا ندارد و کاملاً در معرض دید است (سجستانی، ۱۴۱۶، ص ۱۲۵). به همین صورت، هنگامی که دو تن برای مبارزه آشکارا وارد میدان می‌شوند، از واژه «برز» استفاده می‌شود (ابن درید، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۱۱۹). این واژه حتی در معنای مجازی نیز به کار

رفته، به مفاهیم غیر محسوسی چون جلوه‌گری اخلاق نیکو یا جمال آشکار در اجتماع نیز اطلاق می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۷۴؛ واعظزاده خراسانی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۲۹۶).

در قرآن کریم نیز واژه «بروز» بارها به معنای آشکار شدن پس از نهفتگی به کار رفته است. در آیه «وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ» (بقره، ۲۵۰)، این واژه به معنای خروج و آشکار شدن در برابر دیدگان و در فضای باز به کار رفته است (نعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۲۱۷).

همچنین در آیه «وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا» (ابراهیم، ۲۱)، «برزوا» به معنای حضور آشکار و بدون پرده در پیشگاه الهی تفسیر شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲، ص ۴۳). برخی مفسران این آیه را اشاره به خروج از قبور و حضور در صحرای محشر می‌دانند (بیضاوی، بی تا، ج ۲، ص ۳۵۷). در آیه «تَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً» (کهف، ۴۷) نیز واژه «بَارِزَةً» دلالت بر زمینی دارد که از هرگونه پوشش، مانند درخت یا کوه، خالی شده است و کاملاً آشکار است (طوسی، بی تا، ج ۷، صص ۵۳-۵۴؛ ماوردی، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۳۱۱).

در مقام تحلیل معنایی و تطبیقی، می‌توان تفاوت ظریف، اما اساسی میان دو واژه «خروج» و «بروز» را برجسته ساخت. واژه «خروج» در زبان عربی به معنای بیرون آمدن عام است و ضرورتی ندارد حالت پنهانی پیش از آن مفروض باشد. «خروج» صرفاً بر انتقال از یک وضعیت به وضعیت دیگر (اعم از درون به بیرون یا موقعیتی به موقعیتی دیگر) دلالت دارد؛ بی آنکه بر آشکاری پس از پنهانی تأکید داشته باشد. در مقابل، «بروز» مفهومی خاص‌تر دارد و مشخصاً ناظر به آشکار شدن چیزی است که پیش‌تر در حالت اختفا یا نهفتگی بوده است. بنابراین، در حالی که «خروج» ممکن است بدون سابقه پنهانی نیز رخ دهد، «بروز» همواره مسبوق به حالت پنهانی است و آشکارسازی آن یک ویژگی محوری است. این تمایز بویژه در کاربردهای قرآنی اهمیت می‌یابد؛ چراکه هر واژه در بافت خود بار معنایی خاصی را منتقل می‌کند. برای نمونه، در آیه «وَبَرَزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى» (نازعات، ۳۶)، واژه «بُرَزَت» بیانگر آشکار شدن حقیقتی هولناک است که تا آن لحظه از دیدگان انسان پنهان مانده بود. در چنین کاربردهایی، واژه «خروج» نمی‌تواند به درستی جایگزین «بروز» شود؛ چراکه دلالت ضمنی پنهانی بودن پیشین و آشکارسازی تدریجی در آن نهفته نیست.

بنابراین، می‌توان گفت تمایز اصلی میان «خروج» و «بروز» در نسبت آنها با مفهوم نهفتگی و پنهانی است. درحالی‌که «بروز» به معنای آشکارشدن پس از اختفاست، «خروج» لزوماً چنین پیش فرضی ندارد و تنها بر حرکت یا انتقال دلالت می‌کند. این تفاوت، بویژه در تحلیل‌های معناشناسی قرآن، نقشی کلیدی در فهم دقیق‌تر معانی آیات ایفا می‌کند.

۳-۳. بزوغ

واژه «بزوغ» در منابع لغوی به معنای طلوع و ظهور آمده است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۴۴) و در معنای اصلی خود به طلوع اشاره دارد (عسگری، ۱۴۱۲، ص ۹۸). این واژه همچنین در معنای شکافتن، بویژه در کاربردهایی چون نیشترزدن به پای حیوان، به کار رفته است (ابن‌سیده، ۱۴۲۱، ج ۵، ص ۴۵۰). با توجه به دلالت آن بر گشوده‌شدن و آغاز شکافتن، «بزوغ» برای جاری شدن چیزی از محل شکاف یا جراحت، مانند خون نیز استفاده می‌شود (عسگری، ۱۴۱۲، ص ۹۸؛ ازدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۱۸). کاربرد «بزوغ» در مواردی همچون طلوع خورشید یا درآمدن دندان، دلالت بر آغاز پدیدارشدن و ظهور تدریجی دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۱۲۲). برخی محققان، معنای اصلی این ریشه را «شکافتن همراه با طلوع» دانسته‌اند (مصطفوی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۸۷).

در مطالعات معناشناسی قرآنی، تمایز واژگان هم‌معنا یا مشابه، زمینه‌ساز درک دقیق‌تر لایه‌های معنایی آیات است. واژگان «بزوغ» و «بروز»، با وجود شباهت ظاهری، از حیث بار معنایی و کاربرد قرآنی، تفاوت‌های بنیادینی دارند. واژه «بزوغ» اساساً دلالت بر آغاز پدیدارشدن دارد و معمولاً برای پدیده‌هایی به کار می‌رود که در حال طلوع یا ظهور اولیه هستند. در متون قرآنی، این واژه اغلب در ارتباط با پدیده‌های آسمانی چون خورشید و ماه دیده می‌شود. برای مثال، در آیه «فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا» (انعام، ۷۷)، واژه «بازعًا» اشاره به لحظه آغازین طلوع ماه دارد. این کاربرد نشان می‌دهد «بزوغ» حامل معنای «شروع روشنایی» و حرکت از پنهان به ظهور است. در مقابل، واژه «بروز» بر آشکارشدن چیزی دلالت دارد که پیش‌تر پنهان بوده است، بدون آنکه بر زمان آغاز یا

فرایند تدریجی آن تأکید داشته باشد. «بروز» بیانگر تبدیل وضعیت از پنهانی به آشکار است، صرف نظر از زمان یا نحوه وقوع آن؛ از همین رو، این واژه بیشتر در زمینه‌هایی مانند قیامت، حسابرسی، افشای اعمال انسان‌ها یا نمایان شدن حقیقت‌های پنهان در قرآن به کار رفته است. تفاوت کاربرد این دو واژه در قرآن به روشنی دیده می‌شود. در آیه مربوط به طلوع ماه، استفاده از «بزوغ» ضروری است؛ زیرا این واژه بر آغاز طلوع دلالت دارد و نمی‌توان به جای آن از «بروز» استفاده کرد؛ چراکه «بروز» فاقد عنصر زمانی و آغازگری است و استفاده از آن در این سیاق، دلالت دقیق آیه را مخدوش می‌سازد.

بر این اساس، تفاوت‌های معنایی این دو واژه را می‌توان این گونه بیان کرد: «بزوغ» بر آغاز پدیدار شدن دلالت دارد و عنصر زمانی و تدریجی بودن در معنای آن پررنگ است. «بروز» ناظر به آشکار شدن پس از نهفتگی است، بی‌آنکه الزاماً به زمان یا مرحله آغازین اشاره داشته باشد. در نتیجه، واژه‌های «بزوغ» و «بروز» نه تنها از نظر ریشه‌شناسی، بلکه از حیث کاربرد معنایی در قرآن، مفاهیمی متمایز دارند. توجه به این تفاوت‌ها می‌تواند از تفسیر نادرست واژگان جلوگیری کرده و به فهم دقیق‌تر آیات کمک کند.

۳-۴. شروق

واژه «شروق» در لغت به معنای مخالف غروب، روشن کردن، نورافشاندن و گشودن آمده است. عبارت «شروق الشمس» به معنای طلوع خورشید از همین معنا گرفته شده است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۲۶۴). این واژه همچنین به هر چیزی اطلاق می‌شود که از جهت مشرق طلوع کند و در نثر عربی درباره خورشید و ماه، و در اشعار به ستارگان نسبت داده می‌شود (فراهیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۳۸). در زبان عربی، «مشرقان» به زمان‌های آغازین زمستان و تابستان اطلاق می‌شود (ابن‌درید، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۲۸۲). هنگام طلوع خورشید، «شرق» نامیده می‌شود (فیروزآبادی، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۱۱۹۰؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۲۳۷) و به معنای سمت طلوع خورشید است (ازهری، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۵۱).

در بررسی واژگان قرآنی مرتبط با طلوع خورشید، دو واژه «بزوغ» و «شروق» از نظر معنایی و کاربرد قرآنی تفاوت‌های چشمگیری دارند که بر اهمیت این واژگان در متن قرآنی تأکید دارد. واژه «بزوغ» در لغت به معنای شکافتن، ظهور و آغاز طلوع یک پدیده آمده است. این معنا در آیه «فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسُ بَازِعَةً» (انعام، ۷۸) به وضوح نمود دارد؛ جایی که مراد از «بازغة» آغاز طلوع خورشید و نخستین لحظه ظهور آن بر افق است. بنابراین، «بزوغ» ناظر بر زمان آغاز طلوع است؛ لحظه‌ای گذرا، اما مهم که با رخداد اولیه نور همراه است. در مقابل، واژه «شروق» به معنای روشن کردن، گشودن و برخاستن نور است، که به فرایند کامل طلوع و گسترش روشنایی دلالت دارد. از حیث مکانی، «شروق» به جهت طلوع اشاره دارد. این دلالت در واژه مشتق «مشرق» به وضوح دیده می‌شود؛ چنان که در آیات پرشماری، مانند «وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ» (بقره، ۱۱۵ و ۱۴۲) و «رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ» (مزل، ۹) آمده است. بنابراین در کاربرد قرآنی، واژه «بزوغ» بر لحظه آغاز ظهور نور خورشید دلالت دارد؛ درحالی که «شروق» و مشتقات آن، ناظر بر جهت و موقعیت طلوع یا فرایند تابش هستند.

تمایز این دو واژه در تفسیر قرآنی نیز تقویت می‌شود. مفسرانی چون شریف لاهیجی (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۱۰۴) و کاشانی (کاشانی، بی تا، ج ۱، ص ۳۱۵) در تفسیر آیه «وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ» مشرق را محل طلوع آفتاب و نقطه روشنایی بخش جهان دانسته‌اند. در آیه «إِذْ انْتَبَدَّتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا» (مریم: ۱۶)، مفسران شرقیت مکان را به معنای تابش پذیری آن از نور خورشید تفسیر کرده‌اند (طیب، ۱۳۶۹، ج ۸، ص ۴۲۷). همچنین در آیه «رَبُّ الْمَشَارِقِ» (صافات، ۵) به تعدد مشرق‌ها اشاره شده است که به تغییر محل طلوع خورشید در طول سال و تنوع در جهت‌های طلوع دلالت دارد (ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۸، ص ۱۳۹). در نتیجه، کاربرد واژه «بزوغ» در قرآن با تأکید بر لحظه آغاز طلوع خورشید، و «شروق» با تأکید بر جهت، موقعیت و گسترش نور، نشان‌دهنده دقت بالای واژگان قرآنی در تفکیک مفاهیم طبیعی و زمان‌مند است. این تفکیک واژگانی نه تنها وجه ادبی قرآن را برجسته می‌سازد، بلکه از منظر معناشناسی قرآنی نیز درک عمیق‌تری از رابطه انسان با پدیده‌های طبیعی و نشانه‌های الهی فراهم می‌آورد.

۵-۳. طلوع

واژه «طلوع» در زبان عربی به معنای ظهور، بروز (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۴۱۹)، بیرون آمدن (زمخشری، بی تا، ص ۳۹۳) و برآمدن است (زمخشری، ۱۳۸۶، ص ۱۳۰). در ترکیب‌های مختلف، عبارت «طلع یمن» به معنای قصد یمن کردن، «طَلَعَ فلان» به معنای آغاز کردن، و «أَطَّلَعَ» به معنای اشراف پیدا کردن از بالا به پایین آمده است (ابن درید، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۴۵۸). همچنین، «طلعه» به معنای دیدن (فراهیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۰۸۹) و «طلع علی الامر» به معنای دانستن است (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۳۲۱). در استفاده‌های مجازی، عبارت «طلع علينا فلان» به معنای «هجوم آوردن» و «طلع عنا» به معنای «غایب شد» آمده است (زمخشری، بی تا، ص ۳۹۳). در معنای اصلی، این واژه به معنای علو و ظهور بر چیزی است (مصطفوی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۱۲۸). در قرآن، واژه «طلوع» در آیه «وَتَرَى الشَّمْسُ إِذَا طَلَعَتْ تَرَاوُرُ عَنْ كَهْفِهِمْ» (کهف: ۱۷) به معنای برآمدن (ابوالفتح رازی، ۱۳۷۱، ج ۱۲، ص ۳۳۰) و در آیه «لَوِ اطَّلَعَتْ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتْ مِنْهُمْ فِرَارًا» (کهف، ۱۸) به معنای اشراف پیدا کردن (طوسی، بی تا، ج ۷، ص ۲۲)، دیدن (حسینی شیرازی، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۳۰۷؛ شبر، ۱۴۱۲ق، ص ۲۹۲)، هجوم آوردن (سمرقندی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۴۱) و اطلاع (اشراف به چیزی و مشاهده با چشم) (ابن عجیه، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۲۵۶) آمده است. در آیه «أَطَّلَعَ الْعَيْبُ أُمِّ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا» (مریم، ۷۸) به معنای رفتن به بالای چیزی (مظهری، ۱۴۱۲ق، ج ۶، ص ۱۱۶) و دانستن تفسیر شده است (ابن کثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۲۳۱؛ محلی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۱۴).

در بررسی واژگان قرآنی ناظر به طلوع و ظهور، دو واژه «شروق» و «طلوع» با وجود شباهت‌های ظاهری، از نظر معناشناسی و کاربرد قرآنی، تفاوت‌های بسیاری دارند. واژه «شروق» در قرآن کریم نه تنها به معنای صرف طلوع خورشید، بلکه بیشتر با عنوان اشاره به جهت، سمت و مکان طلوع به کار رفته است. به عبارت دیگر، «شروق» در کاربست قرآنی بیشتر بار فضایی و موضع‌نمایانه دارد و نه لزوماً بار زمانی. این کاربرد در مشتقات آن، مانند «مشرق»، نمود بیشتری پیدا می‌کند؛ چنان‌که در آیاتی مانند «وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ» (بقره، ۱۱۵) و «مَكَانًا شَرْقِيًّا» (مریم، ۱۶) مشاهده می‌شود. بنابراین «شروق» در قرآن به بُعد مکانی و جغرافیایی طلوع دلالت دارد، نه به رخداد زمانی طلوع خورشید. در

مقابل، واژه «طلوع» از ریشه «ط.ل.ع» در زبان عربی معانی بسیاری دارد و کاربردهای مختلفی در قرآن دارد. این واژه در اصل به معنای ظاهر شدن، برآمدن، آشکار شدن و اشراف یافتن بر چیزی است. تنوع معنایی این ریشه در قرآن قابل توجه است. در آیه «وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَرَاوُرٌ عَنْ كَهْفِهِمْ» (کهف، ۱۷)، «طلعت» به وضوح به معنای برآمدن خورشید و آغاز حرکت آن در افق آمده است؛ در حالی که در آیه «لَوِ اطَّلَعَتْ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْت مِنْهُمْ فِرَارًا» (کهف، ۱۸)، ریشه «اطلع» به معنای اشراف یافتن، مشاهده کردن و رویارویی با یک واقعیت است. همچنین در آیه «أَطَّلَعَ الْغَيْبَ» (مریم، ۷۸)، این واژه در معنای آگاهی یافتن و دانستن امور نهان آمده است. این تنوع معنایی نشان دهنده غنای واژه «طلوع» در زمینه‌های زمانی، ادراکی و معرفتی است؛ در حالی که واژه «شروق» بیشتر به بُعد مکانی و جغرافیایی طلوع اشاره دارد و از تنوع معنایی کمتری برخوردار است.

در نتیجه، می‌توان گفت: در بافت معنایی قرآن، «طلوع» بر رخداد زمان‌مند و معرفتی برآمدن خورشید تأکید دارد؛ در حالی که «شروق» عمدتاً جهت‌نمای طلوع است و به سمت و مکان تابش دلالت دارد. این تمایز واژگانی و مفهومی نشان‌دهنده دقت و ظرافت‌های زبانی قرآن در کاربرد دقیق و هدف‌مند واژگان است، و از ظرفیت بالای آن برای تفکیک معنایی مفاهیم نزدیک‌نما حکایت می‌کند.

۳-۶. ظهور

واژه «ظهور» (ظاد، هاء و راء) در متون لغوی و تفسیری معانی بسیاری دارد که هر کدام بر جنبه‌ای خاص از مفهوم آشکار شدن دلالت می‌کنند. این واژه به معنای آگاه‌ساختن و اطلاع‌دادن (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۴۶۴؛ مهنا، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۱۲۳)، نمایان کردن امر پنهان (مهیاری، ۱۳۷۵، ص ۵۹۱)، و بالا رفتن بر چیزی (زیبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۱۷۵) آمده است. همچنین، «ظهور الأرض» در منابع لغوی به برجستگی‌هایی مانند کوه‌ها اطلاق می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۵۲۶). واژه «ظهور» در برخی کاربردها به معنای غلبه و چیرگی نیز به کار رفته است (موسی، ۱۴۱۰ق، ص ۶۲۹؛ ابن معروف، بی‌تا، ج ۲، ص ۹۰۰) و در

برابر مفهوم پنهان بودن قرار دارد (مطرزی، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۳۷). این واژه در مواردی به معنای خروج و بروز از حالت نهفتگی نیز آمده است. برخی منابع تفسیری، «ظهور» را در معنای اوج گیری و رسیدن خورشید به بالاترین نقطه آسمان، یعنی دایره ظهر، نیز به کار برده‌اند؛ نقطه‌ای که در میانه مشرق و مغرب قرار دارد (مدنی، ۱۴۲۶ق، ج ۸، ص ۳۴۲). برخی دیگر، معنای پی در پی و متوالی بودن را نیز برای آن ذکر کرده‌اند، بویژه در کاربردهایی مانند نمایان شدن ناگهانی قوس کمر (ابن منظور، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۵۲۶).

در قرآن کریم، کاربرد واژه «ظهور» بر معنای یادشده دلالت دارد. در آیه «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ» (روم، ۴۱)، این واژه به معنای آشکار شدن امری پس از پنهانی آن است (ابن عاشور، بی تا، ج ۲۱، ص ۶۴)؛ همچنین به معنای پدید آمدن پس از عدم، خروج از نهان گاه و آشکار شدن همراه با دلیل و قدرت نیز تفسیر شده است. در آیه «إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ» (کهف، ۲۰) نیز معنای آگاهی یافتن از محل اختفا و پرده برداری از امری پنهان، مراد است (سبزواری، ۱۴۱۹ق، ص ۳۰۰).

با توجه به این مفاهیم، می توان میان دو واژه «طلوع» و «ظهور» تفاوت معنایی مهمی قایل شد. «طلوع» عمدتاً ناظر به آغاز یک فرایند است؛ لحظه‌ای که پدیده‌ای برای نخستین بار نمایان می شود و هنوز در مراحل اولیه تجلی است. کاربردهایی مانند «طلوع فجر» یا «طلوع خورشید» مؤید این معناست؛ حالتی که نور یا حضور یک پدیده آغاز شده، اما به اوج خود نرسیده است. در مقابل، «ظهور» زمانی به کار می رود که یک امر نه تنها نمایان شده، بلکه به مرحله بروز کامل، غلبه و گسترش نیز رسیده است. در آیه «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ»، واژه «ظهور» دلالت بر گسترش آشکار و عمومی دارد که صرفاً آغاز یک فرایند نیست، بلکه به تسلط و فراگیری فساد اشاره دارد. از این منظر، به کارگیری «طلوع» به جای «ظهور» در چنین بافت‌هایی، نارسا و نادقیق خواهد بود؛ چراکه واژه «طلوع» نمی تواند بار معنایی گسترده، تثبیت شده و غالب «ظهور» را منتقل کند.

بنابراین، انتخاب واژه «ظهور» در آیات قرآنی همچون نمونه‌های یادشده، نه تنها دقیق، بلکه از منظر معناشناسی، حامل ظرایف معنایی خاصی است که با هدف

القای مفاهیم عمیق تری همچون فراگیری، غلبه و پدیداری کامل، به کار رفته است.

۷-۳. بُدُو

واژه «بُدُو» به معنای دانستن چیزی پس از ناآگاهی به آن است (مهنا، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۷۰). این واژه همچنین به معنای وقوع یک امر ناگهانی و غیرمنتظره نیز به کار می‌رود و به چنین فردی «ذو بدوات» گفته می‌شود (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۳۷۳؛ زمخشری، بی تا، ص ۳۳). برخی زبان‌شناسان آن را به معنای «ظهور شدید» تعریف کرده‌اند (قرشی، ۱۳۷۱ق، ج ۱، ص ۱۷۲). دیگر معانی این واژه شامل آغاز کردن، نخستین آفریدن و شروع یک کار است (ابن معروف، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۲)، به معنای ارائه یک رأی و نظر جدید (فیروزآبادی، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۳۲۳)، نوعی از بروز و ظهور (ابن منظور، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص ۶۵)، تغییر نظر و رأی قبلی (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۱۲) و «بَدَأَ الْقَوْمَ بَدَاءً» به معنای حرکت ناگهانی مردم به سمت بیابان‌ها به دلیل آشکار شدن یک وضعیت است (ابن سیده، ۱۴۲۱ق، ج ۹، ص ۴۴۲).

مفسران در تفسیر آیه «فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ آخِيهِ...» (یوسف، ۷۶) معتقدند «بَدَأَ» به معنای آغاز کردن کاری از ابتداست (طریحی، ۱۳۷۵ق، ج ۱، ص ۴۴) و همچنین به معنای انجام کاری جدید و نو تعبیر شده است (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۵، ص ۱۶۸). در آیه «إِنَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ» (یونس، ۴) نیز در معانی مختلفی آمده است: ایجاد کردن (ثعالی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۳۵؛ حیدری، ۱۴۲۳ق، ص ۴۰)، شروع کردن (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹ق، ج ۶، ص ۲۹۵) و خلق کردن در آغاز (طبرسی، ۱۳۷۶ق، ج ۵، ص ۱۳۶).

در نظام واژگانی قرآن، تفاوت‌های ظریف میان واژگان هم‌معنا همیشه حامل دلالت‌های دقیق و هدف‌مند هستند. دو واژه «ظهور» و «بُدُو» با وجود اشتراک ظاهری در معنای «آشکار شدن»، در سطوح معنایی عمیق‌تر، کارکردها و بارهای دلالتی متفاوتی دارند که در تفسیر آیات ناظر به آفرینش، معاد و تجلی حقایق هستی‌شناختی نقش مهمی ایفا می‌کنند. واژه «ظهور» در ساختار لغوی خود بر آشکار شدن تدریجی، مشهود و به نوعی کامل و قابل درک دلالت دارد. این ظهور معمولاً با ویژگی‌های کیفی مانند وضوح، بروز تدریجی و رسیدن به مرحله‌ای از اوج و تمامیت همراه است. به عبارت

دیگر، «ظهور» ناظر به حالتی است که امر پنهان به شکلی کامل و قابل درک در برابر مشاهده یا درک قرار می‌گیرد. در ادبیات دینی، ظهور حقایق در قیامت، ظهور صفات الهی، یا حتی ظهور امام معصوم در حوزه کلام، همگی واجد این جنبه از وضوح و تمامیت هستند. در مقابل، واژه «بُدُو» که از ریشه «ب.د.و» گرفته شده، بر نخستین بروز و آشکار شدن ناگهانی و دفعی یک امر در زمان خاص دلالت دارد. برخلاف «ظهور»، «بُدُو» فاقد بار کیفی و تدریجی است و بیشتر جنبه زمانی، وقوعی و نقطه‌محور دارد. به همین دلیل، در آیاتی که به آغاز خلقت یا وقوع ناگهانی رخدادی از جنس معاد و آفرینش مجدد اشاره شده، از ریشه «ب.د.ا» استفاده شده است. برای مثال، در ترکیب «بَدَأُ الخلق» اشاره به آغاز آفرینش نخستین با لحنی دفعی و آغازین است؛ در حالی که واژه «يُظهِرُ الخلق» نه تنها ناهماهنگ با این بافت معنایی است، بلکه مفهومی متفاوت از سیر تدریجی و تکاملی را به ذهن متبادر می‌سازد.

بنابراین، جایگزینی این دو واژه در بافت‌های قرآنی ممکن نیست؛ زیرا تفاوت آنها نه تنها در سطح لغت، بلکه در عمق مفهومی و دلالت‌های زمانی و معرفتی نهفته است. «بُدُو» گویای رخدادی آغازین، آنی و بی‌سابقه است؛ در حالی که «ظهور» نشان‌دهنده تحقق تدریجی، با کیفیت و غالباً همراه با درک و شهود انسانی می‌باشد. از منظر تحلیل زبان‌شناسی قرآنی، این تمایز ظریف اما بنیادین، بار دیگر بر ویژگی‌گزینش‌مندی الفاظ در قرآن تأکید می‌کند؛ به گونه‌ای که انتخاب یک واژه خاص نه تنها زیبایی بیانی را حفظ می‌کند، بلکه دلالت معنایی دقیق و متناسب با بافت معنایی و مفهومی را نیز تأمین می‌سازد.

۸-۳. فطور

واژه «فطور» به معنای شکافتن، آشکارساختن و گشودن چیزی است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۵۱۰). در برخی منابع آمده است «فطر» به معنای شکاف و گشودن است (جوهری، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۸۱). برخی مصادیق این واژه و مشتقات آن به شکاف در لباس، کوه یا زمین نسبت داده‌اند (فراهیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۱۴۰۴)، شکافته‌شدن زمین به دلیل

رویش گیاهان (ابن منظور، ۱۴۱۳ق، ج ۱۰، ص ۲۸۶) یا ایجاد شکاف به دلیل شکسته شدن (ازهری، بی تا، ج ۱۳، ص ۳۲۵). همچنین، واژه «فطر» به معنای باز کردن روزه (افطار) نیز آمده است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۵۱۰). در برخی موارد، «فطر» به معنای شق و صدع آمده است (ابن درید، ۱۴۲۶ق، ج ۳، ص ۴۹). واژه «فطر» در اصل به معنای شق و گشودن چیزی است (طوسی، بی تا، ج ۴، ص ۸۸) و به آفرینش اولیه هستی به دست خداوند اشاره دارد؛ چراکه به نظر می رسد عالم عدم، شکافته شده و موجودات از آن خارج شده اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۶۴۰). این واژه همچنین برای اشاره به شکاف در لباس، کوه و زمین استفاده می شود (فراهیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۱۴۰۴) و به ایجاد شکاف وسیع در طول یک شیء نیز اطلاق می شود (ازهری، بی تا، ج ۱۳، صص ۳۲۵-۳۳۰). همچنین، در اشیای سخت و محکم نیز به کار می رود و به معنای شکافتن و ظهور چیزی است (آلوسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۶، ص ۲۰۳)، مانند شکافتن کوه ها و نمایان شدن راه ها یا محل جوشش آب (عسکری، ۱۴۱۲ق، ص ۴۰۷).

این واژه و مشتقات آن بیست بار در قرآن آمده است. در آیه «قُلْ أَعْتَبِرُوا اللَّهَ الَّذِي تَخَذُوا وَبَنَاتِهِمْ» (سبزواری، ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص ۱۵) که ریشه آن از «فطر» به معنای شق و شکاف است؛ چراکه با آفرینش اولیه، موجودات از کتم عدم شکافته شده و به عرصه وجود وارد شده اند (طبرسی، ۱۳۷۶، ج ۳-۴، صص ۴۳۲-۴۳۳). این واژه و مشتقات آن به شق و شکاف (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۴)، صدع و شق (نعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۹، ص ۳۵۷)، ایجاد خلل و شکاف در یک چیز (بیضاوی، بی تا، ج ۴، ص ۲۹۸) و شق و فتق معنا شده (طبرسی، ۱۳۷۶، ج ۹-۱۰، ص ۴۸۴)، برخی نیز «انفطار»، «انشقاق» و «انصداع» را به معنای مشابه دانسته اند (طبرسی، ۱۳۷۶، ج ۹-۱۰، ص ۶۸۱).

در تحلیل معناشناسی واژگان قرآن کریم، توجه به تفاوت های ظریف مفاهیم مشابه، مانند «بُدُو» و «فَطُور» اهمیت ویژه ای دارد. این دو واژه با وجود اشتراک در معنای کلی «گشایش» یا «آشکارشدن»، از لحاظ دلالت زمانی، نحوه تحقق و کاربرد قرآنی تفاوت های مهمی دارند که نمی توان از آنها غفلت کرد. واژه «فَطُور» از ریشه «ف.ط.ر» گرفته شده و در لغت به معنای شکافتن، گشودن، انشعاب یافتن یا ازهم گسستن آمده

است. این واژه در کاربرد قرآنی خود، بار معنایی گسترده‌تری دارد و به آشکارشدن یا بازشدن چیزی به صورت مطلق اشاره می‌کند؛ بدون آنکه مقید به زمان، ترتیب یا دفعیت باشد. برای نمونه، در آیه «ما تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ» (ملک، ۳)، واژه «فُطُور» به معنای شکاف یا گسست در ساختار آسمان‌هاست، نه لحظه آغاز پیدایش آنها. در این کاربرد، «فُطُور» ناظر به کیفیت ساختاری پدیده است و نه به زمان وقوع آن. در مقابل، «بُدُو» از ریشه «ب.د.و» به معنای ظهور ناگهانی و آغازین یک امر در لحظه‌ای خاص است. این واژه برخلاف «فُطُور»، واجد بار معنایی زمانی است و همواره به آغاز یک امر و رخداد دفعی و نخستین دلالت دارد. به تعبیر دیگر، «بُدُو» قیدی زمانی در خود نهفته دارد و اشاره به لحظه‌ای دارد که چیزی برای نخستین بار و به شکلی دفعی از حالت نهان به آشکار در می‌آید. به همین دلیل، به کارگیری واژه «بُدُو» در آیات مربوط به آغاز آفرینش یا ظهور دفعی وقایع، معناراً به‌درستی منتقل می‌کند؛ درحالی‌که جایگزینی آن با «فُطُور» می‌تواند به ابهام یا حتی اختلال معنایی منجر شود.

۸۷

مُطَالَعَةُ الْقُرْآنِ

رهبرانی تطبیقی بر مؤلفه‌های معنایی «خروج» در قرآن کریم: بانکچه بر روابط مفهومی

از این منظر، کاربرد این دو واژه در متون دینی و قرآنی تابع منطق معنایی خاصی است: «بُدُو» مناسب لحظاتی است که زمان و دفعیت آغاز اهمیت دارد؛ درحالی‌که «فُطُور» برای بیان گسست، شکاف یا آشکارشدن ساختاری به کار می‌رود، بدون آنکه به زمان خاصی اشاره داشته باشد؛ لذا جایگزینی این دو واژه نه تنها نادرست است، بلکه از منظر دلالت‌شناسی می‌تواند منجر به «فساد معنایی» شود؛ چراکه زمینه و زمان و کیفیت رخداد را دگرگون می‌سازد. در مجموع، این تمایز معنایی بازتابی است از دقت‌گزینی واژگان در قرآن کریم و ظرفیت‌های بلاغی آن در تفکیک دقیق مفاهیم مشابه. چنین دقتی در کاربرد واژگان نه صرفاً امری ادبی، بلکه معرفتی است که خواننده را به فهم ژرف‌تری از بافت معنایی و جهان‌بینی قرآنی رهنمون می‌سازد.

نتیجه‌گیری

تمامی واژگان ذکرشده در این تحقیق، در معنای آشکارشدن، گشودن و بیرون آمدن

مشترک هستند. با این حال، همان طور که اشاره شد، تفاوت‌هایی میان این واژگان وجود دارد که باعث می‌شود در برخی موارد، استفاده از هر یک به جای دیگری صحیح نباشد.

«خروج»: خروج به معنای عمومی بروز و ظهور است و به معنای خارج شدن از مکانی نیز می‌باشد. این واژه و مشتقات آن ۱۸۲ بار در قرآن آمده و در بیشتر موارد به معنای آشکار شدن، بیرون آمدن و ظهور به کار رفته است. گاهی اوقات نیز به معنای اخراج (بیرون آوردن) از جایی ذکر شده است که در این موارد از باب مجاز استفاده شده است.

«بروز»: بروز به معنای خروج است، اما خروجی خاص که پس از پنهانی بودن و در نتیجه ظهور اتفاق می‌افتد. این واژه در قرآن برای اشاره به دو فرد یا گروهی که از پنهان بودن بیرون می‌آیند و قصد رویارویی با یکدیگر دارند، به کار رفته است. همچنین، بروز برای آشکار شدن هر چیزی که مخفی بوده، استفاده می‌شود.

«بزوغ»: بزوغ به معنای آغاز طلوع و شروع به ظهور است. در قرآن، در دو آیه، بزوغ برای توصیف آغاز طلوع ماه و خورشید به کار رفته است.

«شروق»: شروق به معنای روشن شدن و گشودن است و بر خلاف غروب، به آغاز طلوع خورشید اشاره ندارد، بلکه بر طبیعت و ویژگی طلوع دلالت می‌کند. در قرآن، شروق برای اشاره به جهت و مکان طلوع خورشید و نه خود طلوع به کار رفته است.

«طلوع»: طلوع در لغت به معنای ظهور، بروز، بیرون آمدن، برآمدن، اشراف پیدا کردن، دانستن و هجوم آوردن است. این واژه در قرآن به معنای طلوع خورشید، اشراف پیدا کردن، دیدن، هجوم آوردن، رفتن به بالای چیزی و دانستن آمده است. برخلاف شروق که تنها به جهت و مکان طلوع اشاره دارد، طلوع در قرآن معانی گسترده‌تری را شامل می‌شود.

«ظهور»: ظهور به معنای آشکار شدن چیزی است که پیش‌تر پنهان بوده و زمانی که به اوج خود می‌رسد، رخ می‌دهد. در قرآن، این واژه به معنای آشکار شدن کامل پس از مخفی بودن و رسیدن به علم آمده است.

«بُدُو»: بُدُو به معنای به وجود آمدن چیزی به طور ناگهانی و در ابتداست. در قرآن، این واژه به معنای شروع کردن کاری جدید و نخستین بار به کار رفته است.

«فطور»: فطور به معنای شق و گشودن چیزی سخت و باصلابت است. در قرآن، این واژه به معنای شکافتن و ایجاد خلل و شکاف در یک چیز به کار رفته است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

— قرآن کریم.

۱. آلوسی، ابوالفضل شهاب الدین. (۱۴۱۷ق). روح المعانی (ج ۱۶). بیروت: دارالفکر.
۲. ابن درید، محمد بن حسن. (۱۴۲۶ق). جمهرة اللغة (ج ۱، ۲، ۳). مشهد: بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی.
۳. ابن سیده، علی بن اسماعیل. (۱۴۲۱ق). المحکم والمحیط الاعظم (ج ۵، ۹). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴. ابن عاشور، محمد طاهر. (بی تا). التحرير والتنوير (ج ۱۸، ۲۱). بیروت: مؤسسه تاریخ.
۵. ابن عجبیه، احمد. (۱۴۱۹ق). البحر المديد في تفسير القرآن المجيد (ج ۳). قاهره: حسن عباس زکی.
۶. ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ق). معجم مقائیس اللغة (ج ۱، ۳، ۴). قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۷. ابن کثیر، اسماعیل بن عمرو. (۱۴۰۹ق). تفسير القرآن العظيم (ج ۵). بیروت: دارالمعرفه.
۸. ابن معروف، محمد بن عبد الخالق. (بی تا). فرهنگ کنز اللغات (ج ۱، ۲). تهران: مکتبه المرتضویه.
۹. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۳ق). لسان العرب (ج ۱، ۴، ۱۰، ۱۴). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۰. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۳۷۱). روض الجنان و روح الجنان في تفسير القرآن (محقق: محمدجعفر یاحقی و مهدی ناصح، ج ۱۲). مشهد: بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی.
۱۱. ازدی، عبدالله بن محمد. (۱۳۸۷). کتاب الماء (ج ۱). تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
۱۲. ازهری، ابو منصور محمد بن احمد. (بی تا). تهذیب اللغة (ج ۸، ۱۳). بی جا: بی نا.

۱۳. باقری، مه‌ری. (۱۳۷۴). مقدمات زبان شناسی. تبریز: دانشگاه تبریز.

۱۴. بیضاوی، ناصرالدین. (بی تا). انوار التنزیل و اسرار التأویل (ج ۲، ۴). بیروت: مؤسسه اعلمی.

۱۵. پالمر، فرانک. (۱۳۴۶). نگاهی تازه به معنی شناسی (مترجم: کوروش صفوی). تهران: نشر مرکز.

۱۶. ثعالبی، عبد الرحمن بن محمد. (۱۴۱۸ق). الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن (ج ۳). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۱۷. ثعلبی، ابو محمد بن عاشور. (۱۴۲۲ق). الکشف و البیان (ج ۲، ۸، ۹). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۱۸. جعفری احمد؛ قاسمی زاد، علیرضا؛ سلمان پور، محمدجواد؛ دهقان باغی، سیدروح الله. (۱۳۹۶). «دبّۃ الارض یا پدیده‌ای از رخداد انرژئی». پژوهشهای قرآنی، ۲۲(۸۳)، صص ۱۳۸-۱۶۱.

۱۹. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۴ق). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه (ج ۱، ۲، ۳). بیروت: دارالعلم.

۲۰. حسینی شیرازی، سیدمحمد. (۱۴۲۳ق). تبیین القرآن (ج ۱). بیروت: دارالعلوم.

۲۱. حیدری، محمد. (۱۴۲۳ق). معجم الافعال المتداولة و مواطن استعمالها. قم: المركز العالمی للدراسات الاسلامیة.

۲۲. راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالقلم.

۲۳. زبیدی، محب‌الدین. (۱۴۱۴ق). تاج العروس (ج ۷، ۱۱، ۱۳). بیروت: دارالفکر.

۲۴. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۳۸۶). مقدمة الادب (محقق: مهدی محقق). تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران و دانشگاه مک گیل.

۲۵. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). الکشاف (ج ۲، ۳). بیروت: دارالکتب العربی.

۲۶. زمخشری، محمود بن عمر. (بی تا). اساس البلاغه. بی جا: بی نا.

۲۷. سبزواری، محمد. (۱۴۰۶ق). الجدید فی تفسیر القرآن (ج ۳). بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۲۸. سبزواری، محمد. (۱۴۱۹ق). إرشاد الأذهان إلى تفسیر القرآن. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۲۹. سجستانی، محمد بن عزیز. (۱۴۱۶ق). نزهة القلوب فی تفسیر غریب القرآن العزیز. سوریه: دار قتیبه.
۳۰. سمرقندی، ابوليث نصر بن محمد. (۱۴۱۳ق). تفسیر سمرقندی (ج ۲). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۱. شبر، سید عبدالله. (۱۴۱۲ق). تفسیر القرآن الکریم. بیروت: دارالبلاغه للطباعة والنشر.
۳۲. شریف لاهیجی، محمد بن علی. (۱۳۷۳). تفسیر شریف لاهیجی (ج ۱). تهران: دفتر نشر داد.
۳۳. صاحب بن عباد، اسماعیل. (۱۴۱۴ق). المحيط فی اللغة (ج ۳، ۹). بیروت: عالم الکتب.
۳۴. صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ق). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة (ج ۱۵). بیروت: مؤسسه الأعلمی.
۳۵. صفوی، کوروش. (۱۳۷۹). درآمدی بر معناشناسی. تهران: سوره مهر.
۳۶. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۱۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۷. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۶). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (ج ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰). بیروت: دارالمعرفه.
۳۸. طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرین (ج ۱). تهران: مکتبه المرتضویه.
۳۹. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن (ج ۴، ۷). بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۴۰. طیب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. (ج ۸). تهران: اسلام.
۴۱. عسکری، ابوهلال. (۱۴۱۲ق). معجم الفروق اللغویه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

۴۲. غلامی، محمد. (۱۴۰۰). «برسی فقه الحدیثی گزارش "فَإِذَا كَانَتْ مِنَ اللَّهِ فِيهِ الْمَشِيئَةُ حَرْجٌ" با تأکید بر معنای واژه خروج امام مهدی (عج)». مطالعات مهدوی. ۱۲ (۵۳)، صص ۷-۲۰.
۴۳. فخرالدین رازی، محمد بن عمر. (۱۴۱۳ق). التفسیر الکبیر: مفاتیح الغیب (ج ۲، ۱۲). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴۴. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۴ق). العین (ج ۱، ۲، ۳، ۵). قم: اسوه.
۴۵. فیروزآبادی، مجدالدین. (۱۴۱۲ق). القاموس المحیط (ج ۳، ۴). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۴۶. فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۰۵ق). المصباح المنیر. قم: دارالهجره.
۴۷. قرشی، سیدعلی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن (ج ۱)، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۴۸. کاشانی، ملافتح الله. (بی تا). منهج الصادقین (ج ۱). تهران: انتشارات علمیه اسلامیه.
۴۹. الکفوی، ابوالبقاء. (۱۴۱۲ق). الکییات. بیروت: مؤسسه رسالت.
۵۰. ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد. (۱۴۱۲ق). النکت و العیون (ج ۳). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۵۱. محلی، جلال الدین و سیوطی جلال الدین. (۱۴۱۶ق). تفسیر الجلالین (ج ۱). بیروت: مؤسسه النور.
۵۲. مدنی، علیخان بن احمد. (۱۴۲۶ق). الطراز الأول و الكنز لما علیه من لغة العرب المعول (ج ۸). مشهد: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث.
۵۳. مشهدی، محمد بن محمد. (۱۳۶۶). کنز الدقائق و بحر الغرائب (ج ۱۲). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵۴. مصطفوی، حسن. (۱۳۷۴). التحقیق فی کلمات القرآن (ج ۱، ۷). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد سازمان چاپ و انتشارات.
۵۵. مطرزی، ناصر بن عبدالسید؛ فاختوری، محمود؛ مختار، عبدالحمید. (۱۳۹۹). المغرب فی ترتیب المعرب (ج ۲). حلب: مکتبه اسامة بن زید.

۵۶. مظهری، ثناء الله. (۱۴۱۲ق). تفسیر مظهری (ج ۶). کویته: مکتبه رشديه.
۵۷. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۹). الأمتل فی تفسیر کتاب الله المنزل. (ج ۶). قم: مدرسة الامام علی بن أبی طالب علیه السلام.
۵۸. موسی، حسین یوسف، صعیدی، عبدالفتاح. (۱۴۱۰ق). الإفصاح فی فقه اللغة. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزة علمیه قم.
۵۹. مهنا، عبدالله علی. (۱۴۱۳ق). لسان اللسان: تهذیب لسان العرب (ج ۱، ۲). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶۰. مهیار، رضا؛ بستانی، فواد افرام. (۱۳۷۵). فرهنگ ابجدی. تهران: اسلامی.
۶۱. واحدی نیشابوری، ابوالحسن علی بن احمد. (۱۴۱۵ق). الوسیط فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶۲. واعظزاده خراسانی، محمد. (۱۴۱۹ق). المعجم فی فقه لغه القرآن (ج ۵). مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی.
۶۳. هروی، ابوعبید احمد بن محمد. (۱۴۱۹ق). الغریبین فی القرآن و الحدیث (ج ۲). احمد فرید مزیدی. ریاض: مکتبه نزار مصطفی الباز.